

National Conference

On

**Impact of Globalisation on Political, Socio-
Economic and Liberal Democracy in India**

(28th & 29th Sept. 2018)

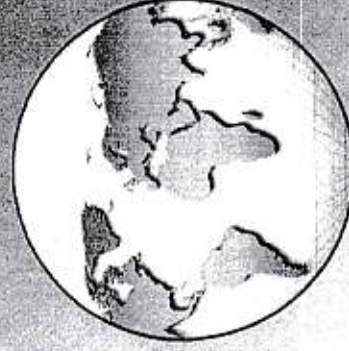
Sponsored By

Indian Council of Social Science Research

Organized By

Department of Political Science

Ujwal Gramin Mahavidyalaya, Ghonsi, Tq-Jalkot, Dist.Latur



Signature

Principal

Late. Sow. Sheshabai
Sifaram Munone Arts College
Gangakheo Dist. Parbhani

Editor

Prin. Dr. Sadanand H. Gone

Dr. Dayanand M. Gudewar

१४. जागतिकीकरण व भारतावर झालेले साधक, बाधक परिणाम झालेले परिणाम

Index

1. Globalization Process in India: A Historical Perspective since Independence, 1947-2018
Dr. Namanand G Sathe
Globalization in Indian Context
Prof. Rajesh K. Gaikwad
Implication of Globalization on Social Policy
V. D. Gaikwad
Globalization and Related Issues.
Dr. Ghode G. D.
The Social Impact of Globalization in the Developing Countries
Dr. PatilVenkat Irwantrao
Impact of Globalization on Higher Education in India: Special Reference to Girl Students
Dr. Kantrao P. Pole
Globalization Related Issues
Harshvardhan S. Kolhapure
The Social Impact of Globalization in the Developing Countries
Dunghav A. D
Impact Of Globalization, Privatization And Liberalization On Developing Economics
Dr. Adate Nagnath M.
Globalization and Welfare State : Problems and Prospects
Dr. Ban Vashishth Ganpatrao
"Effects of Economic Globalization on employment"
Bhimrao Dattu Mote
Globalization: Opportunities and Challenges
Dr. R. K. Kale
Impact of globalization on micro, small and medium enterprises in India
Mr. B. S. Sawant
- 15
- 21
- 29
- 33
- 44
- 51
- 59
- 71
- 78
- 85
- 88
- 93

प्रा. डॉ. विलास आचाव

१५. जागतिकीकरण व भारतावर झालेले साधक, बाधक परिणाम

प्रा. औचित्ये बी. सी.

१६. जागतिकीकरण आणि भारतीय शेती

प्रा. डॉ. दत्ताजी हुलप्या मेहत्रे

१७. मराठी भाषेवर जागतिकीकरणाचा झालेला परिणाम

प्रा. डॉ. वनमाला लोढे

१८. जागतिकीकरणाचा भारताच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणावरील परिणाम

प्रा. बाबुराव भिमराव जाधव

१९. "जागतिकीकरण आणि त्याचे राजकीय व सामाजिक स्वरूप"

प्रा. अंबादास नरसिंगराव पाचंगे

२०. जागतिकीकरणाचे भारतावरील परिणाम

स. प्राध्यापक. महिपाल रामराव सुळे

२१. जागतिकीकरणाचे राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वावर परिणाम : एक अवलोकन

डॉ. दाले चंद्रशेखर शंकरराव

२२. जागतिकीकरणाचा हुंडा प्रथेवर झालेला परिणाम : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. चंद्रशेखर पाटील

२३. जागतिकीकरण आणि भारत

डॉ. धुमाळे घोंडीराम कामाजी

२४. जागतिकीकरणातील शेती आणि अल्पभूधारक शेतकरी

प्रा. डॉ. दामावले डी. एन.

२५. जागतिकीकरणाचा भारतीय राजकीय लोकशाहीवर झालेला परिणाम

डॉ. डी. एस. पटवारी

२६. जागतिकीकरण व भारत

डॉ. प्रमोद माधवराव आचेगावे



Principal

Late. Sow. Sheeshabal

Sivaram Munde Art's College

Economic and Liberal Democracy in India

Gangakhed Dist. Parbhani

15.

"जागतिकीकरण व भारतावर झालेले साधक, बाधक परिणाम"

प्रा. ओचित्ये बी.सी.

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कॅ.सौ.शेयाबाई सीताराम मुंडे, कला महाविद्यालय, गंगारुड.
जि. परभणी.

प्रस्तावना :

1990 पासून जागतिकीकरण हा शब्द संपूर्ण जगात चर्चेचा विषय ठरला आहे. या विषयावर संपूर्ण जगात वादळी चर्चा झाल्या, त्याच्या विरोधात मोठमोठी आंदोलने झाली. आजही या निदर्शनाचे सत्र चालूच आहे.

वेगवेगळ्या राज्यांच्या सरहद्दीत बंदीस्त न राहता जगातील सर्व मानवांनी एकत्र येणे असा जागतिकीकरणाचा अर्थ काढता येईल. अगदी प्राचीन काळी सुद्धा माणसे जगात दुरपर्यंत भटकंती करीत असत. उदा. दळणवळणाची साधने नसताना पण भारतातील व्यापारी अफगाणीस्तान, इराण, इन्डोनेशीया, मलेशीया या देशात जावून व्यापार करीत व युरोपातील व्यापारी भारतात व्यापारासाठी येत असत. "हे विश्वची माझे घर" मानण्याची भारतीयांची परंपरा पण प्राचीन आहे. थोडक्यात, जागतिकीकरणाची कल्पना माणसाला नवीन नाही.

1991 सालच्या लोकसभा निवडणुकीनंतर केंद्रात पी.व्ही. नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसचे सरकार सत्तेवर आले आणि स्वातंत्र्यानंतर तत्कालीन पंतप्रधान पं. नेहरु यांनी पुरस्कृत केलेले व अनेक वर्षे चालू असलेले आर्थिक नियोजनाचे धोरण सोडून नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले. वस्तु व भांडवल यांच्या आयातीस मुक्त वाव, शासकीय उद्योगांचे खाजगीकरण व मुक्त बाजारपेठ ही या धोरणाची मुख्य तत्वे होती.

जागतिकीकरणाचा पूर्वइतिहास :-

साधारण 18 व्या व 19 व्या शतकात जेव्हा औद्योगिक क्रांती झाली तेव्हा युरोपातील देशात वस्तुचे उत्पादन प्रचंड वाढले. या उत्पादित वस्तुंचे काय करावचे. या वस्तु खपल्या नाहीत, तर कारखाने बंद पडून बेकारीचे प्रमाण वाढणार होते. यासाठी देशापुढे दोन मार्ग होते.

- 1) जबर जकात लादून आयात रोखणे.
- 2) दुरच्या मागास देशात माल विकणे व तेथून स्वस्त दरात कच्चा माल प्राप्त करणे.

3) चालू स्थिति :-

"एकरूप व परस्परवाचल्यी जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या दिशेने झालेल्या पालट म्हणजे जागतिकीकरण होय."

4) जागतिकीकरण म्हणजे:-

- अर्थव्यवस्थेत खुलेपणा
- व्यापारातील अडथळे दूर करणे.
- देशांतील आर्थिक व्यवहाराची पातळी आंतरराष्ट्रीय स्तरापर्यंत नेणे.
- तांत्रिक ज्ञान व गुंतवणुकीवरील संरक्षणात्मक अडथळे दूर करणे.

जागतिकीकरणाची वैशिष्ट्ये :-

जागतिकीकरणाची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये आपणस पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

1) खुल्या अर्थव्यवस्थेचे समर्थन:-

जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेमध्ये खुल्या अर्थव्यवस्थेचे समर्थन केलेले आहे व बंदीस्त नियोजित अर्थव्यवस्थेला यात विरोध केलेला आहे. शासनाने आर्थिक क्षेत्रातील सर्व बंधने हटवावीत असे यात अपेक्षित आहे.

2) आयातीवरील निर्बंध खुले करणे :-

शासनाने आयातीवर जे निर्बंध लादलेले असतात ते हटवून मुक्त आयातीची परवानगी देणे जागतिकीकरणात अपेक्षित आहे. देशी उद्योगांना संरक्षण देण्यासाठी शासन विदेशी आयातीवर जे निर्बंध घालते त्यास जागतिकीकरणाने विरोध केला आहे.

3) मुक्त स्पर्धेला वाव व खुल्या व्यापाराचे समर्थन:-

जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेत मुक्त स्पर्धेचे समर्थन करण्यात आले आहे. यात देशातील उद्योग व विदेशी उद्योग यांच्यात खुली स्पर्धा असावी असे अपेक्षित आहे. त्याचप्रमाणे शासनाने व्यापारातील परवाना पद्धती सारख्या जाचक अटी दूर कराव्यात व खुल्या व्यापाराचे समर्थन करावे असे म्हटले आहे.

4) शासकीय अनुदानात कपात :- जागतिक सर्वच राज्ये शोती व औद्योगिक विकासासाठी व प्रोत्साहनासाठी अनुदान देतात. मात्र जागतिकीकरणामध्ये या अनुदान धोरणास विरोध केला आहे. गॅट कारारातील तरतुदीनुसार सर्व राज्यांनी आपापली अनुदाने कालबाह्य पद्धतीने क्रमशः कमी करावीत असे सांगितले आहे.

5) बौद्धिक संपदेच्या हक्कात बदल:-

आजपर्यंत कोणत्या बौद्धिक मालमतेवर, आपला हक्क सांगितला नव्हता. जागतिकीकरणाने त्यात बदल आणला आहे. आज जागतिकीकरणाने या बौद्धिक संपदेचा हक्काच्या पेटंट च्या व्याप्तीत बदल केला आहे. यानुसार ज्यावर आधी कोणी पेटंट घेतले नाही अशा कोणत्याही वनस्पतीवर पेटंट घेणे प्रगत राष्ट्रांना सहज शक्य आहे. आज अमेरिकेच्या विविध कंपन्या जगभरातील वनस्पतींच्या जाती गोळा करून त्यांचे विविध गुण शोधून असा दावा करीत आहेत. ज्याचा परिणाम भारतासारख्या देशाला भोगावा लागत आहे.

6) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना मान्यता :-

जागतिकीकरणाने भांडवल संचय करणाऱ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना संचार व व्यापाराचा मुक्त परवाना मिळाला आहे. या कंपन्यांमुळे देशात परकीय भांडवलानेच आगमन होते. जागातील एकूण व्यापाराच्या $\frac{2}{3}$ व्यापारावर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना मुक्त व्यापार व उद्योगाचा परवाना द्यावा व त्यांना अधिकारिक सवलती द्याव्यात हे जागतिकीकरणात अपेक्षित आहे. उदा. SEZ Special Economic Zone

7) सार्वजनिक उद्योगांचे खाजगीकरण :-

जागतिकीकरणाला खाजगीकरणाचे समर्थन करण्यात आलेले आहे. यानुसार देशातील सार्वजनिक उद्योग हे खाजगी उद्योजकांच्या हातात द्यावेत, अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली आहे. आज शासन पण विविध सार्वजनिक उद्योगातून हळूहळू आपले अंग काढून घेत आहे.

8) मक्तेदारीचे समर्थन :-

जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेमध्ये मक्तेदारीचे समर्थन करण्यात आले आहे.

9) शासनाच्या आर्थिक क्षेत्रातील हस्तक्षेपास विरोध :-

शासनाने आर्थिक क्षेत्रात हस्तक्षेप न करता खुल्या स्पर्धेस वाव द्यावा व आर्थिक क्षेत्रात अवाजवी हस्तक्षेप करू नये असे जागतिकीकरणाला अपेक्षित आहे.

10) जी-7 राष्ट्रांच्या हिताचा विचार :-

वरील सर्व विवेचन पाहता असे दिसते की, जागतिकीकरणामध्ये फक्त प्रगत अशा जी-7 देशांच्या हिताचा विचार केला आहे. ज्या क्षेत्रात जी-7 देशांना फायदा आहे त्या क्षेत्रात जगभर मुक्त प्रवेश व ज्या क्षेत्रात जी-7 राष्ट्रे कमकुवत आहेत तेथे मात्र कडक निर्बंध आहेत. हे जागतिकीकरणाने एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये आहे.



ISBN No. 978-93-85162-80-0



UGC Sponsored

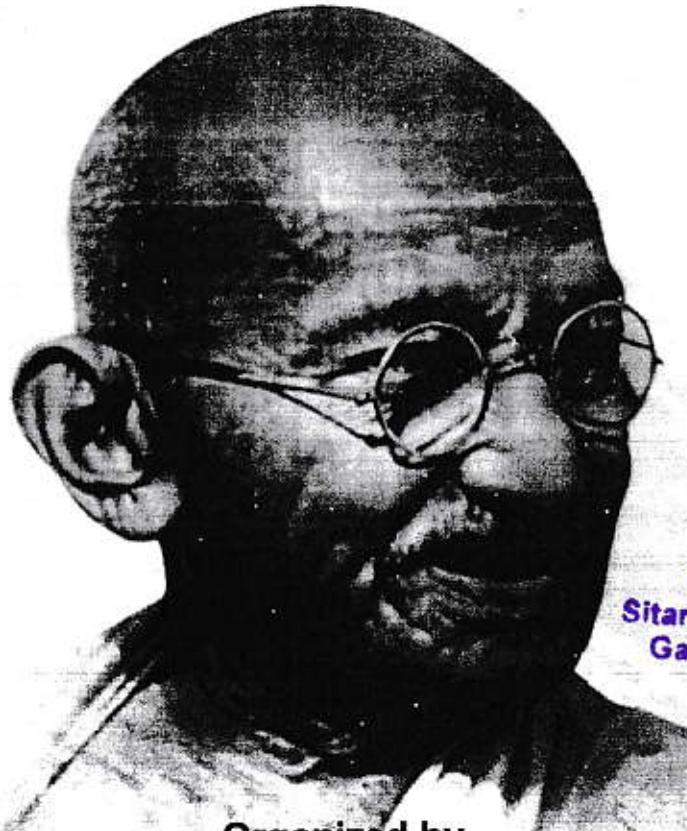
**ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE**

on

**“Beyond Boundaries : Gandhian Vision in
the Age of Globalization”**

on

24th March, 2018



(Signature)
**Principal
Late. Sow. Sheshab
Sitaram Mundhe Art's C
Gangakhed Dist. Parbh**

Organized by

**Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya,
Wardha, Maharashtra (India)**

&

Gandhi Study Centre

**New Arts, Commerce & Science College,
Wardha, Maharashtra (India) - 442001**

INDEX

SR. NO.	AUTHOR	TITLE OF PAPER	PAGE NO.
1	प्रा. डॉ. अभय एस. लाकडे	महात्मा गांधीजींच्या विचारातील तीन स्तंभ (सत्याग्रह, अहिंसा व खादी)	1
2	डॉ. अभिलाषा राजत	महात्मा गांधी : अहिंसा या शस्त्राने लढणारे योद्धा	6
3	आकाश शेषराव बांगर	महात्मा गांधी यांचे सत्य व अहिंसा विषयक विचार	8
4	प्रा. डॉ. अनिता लोखंडे	गांधीजींची सर्वोदय संकल्पना	11
5	सहा. प्रा. अरविंद महादेवराव पुनवटकर	महात्मा गांधी यांच्या विचारातील 'स्वराज्य'	13
6	प्रा.डॉ. अशोक भानुदासराव केंद्रे	महिती तंत्रज्ञानाच्या युगात गांधी विचारांची गरज.	17
7	श्री. नरवाडे बालाजी मारोतराव	महात्मा गांधीजींचा समताविषयक दृष्टिकोन: एक तात्त्विक चिंतन	21
8	प्रा.डॉ. भानुदास डि. जामनेकर	महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांवर पडलेला प्रभाव व त्यांचे कार्य	26
9	गिरीश टी. पंचभाई	महात्मा गांधींचे पर्यावरण विषयक दृष्टिकोन	30
10	प्रा. डॉ. जे. डी. गोपाळ	म. गांधी आणि स्त्रीयांचे हक्क	34
11	प्रा. जगदिश आर. चिमुकर प्रा. भारती दि. रत्नपारखी	महात्मा गांधींचे राष्ट्रवाद व आंतरराष्ट्रवादासंबंधी विचार	37
12	प्रा. सौ. के. आर. पोटदुखे	महात्मा गांधीजी आणि अहिंसा	41
13	कैलाश आंबिलडुके	महात्मा गांधीजींचे तीन प्रमुख आधारस्तंभ अहिंसा, सत्याग्रह, खादी	43
14	प्रा. कमलेश मानकर	महात्मा गांधी असहकार चळवळ	46
15	डॉ.सो. किरण प्रल्हादराव पिनाटे	महात्मा गांधीजींच्या शिक्षण विचारांचा आढावा	48
16	डॉ. कीर्ती भ. सदार	महात्मा गांधी यांचे शिक्षण विषयक योगदान	50
17	प्रा. डॉ. किशोर बी. कुडे	महात्मा गांधीजींच्या विचारधारेतून समाजकार्य	52
18	डॉ. मिलींद भगत प्रा. मनोज सोनटक्के	महात्मा गांधी — सत्याग्रह आणि तत्वज्ञान	57
19	शेख मुबीन फतरुमियाँ	महात्मा गांधीजींच्या शिक्षण विषयक विचारांचा वर्तमान जीवनातील प्रासंगिकता	62
20	प्रा. डॉ. नलिनी एम. भगत	गांधी तत्वज्ञान व सर्वोदय चळवळ	65
21	डॉ. लोकेश नदेश्वर	जागतिकीकरण विषयी महात्मा गांधीजींचा दृष्टिकोन	68
22	प्रा.डॉ.नथ्यु एस. गिरडे	महात्मा गांधी प्रणित ग्राम स्वराज्य	70
23	प्रा. प्रफुल इ. ढोके	"महात्मा गांधी यांचे स्त्रीविषयक विचार"	72
24	डॉ. प्रशांत सुनील शेळके	आधुनिक काळात महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांची उपयोगिता.	77
25	डॉ. प्रविण कारंजकर	महात्मा गांधी अहिंसा संकल्पना एक अध्ययन	79
26	डॉ. पुरुषोत्तम माहोरे	महात्मा गांधींचे सत्याग्रहासंबंधी विचार व वर्तमानातील	82

Principal
Late. Sow. Sheeshabai
Sitaram Mundne Art's College
Gangakhed Dist. Parbhani

महात्मा गांधीजीच्या शिक्षणविषयक विचारांचा आढावा

डॉ.सौ.किरण प्रल्हादराव पिनाटे
के.सौ.शेषाबाई सिताराम मुंडे महाविद्यालय, गंगाखेड.
लोक प्रशासन विभाग प्रमुख

प्रस्तावना :-

शिक्षण शास्त्रातील विद्वानांपेक्षा गांधीजींचे शिक्षण विषयक विचार अगदी वेगळे होते. आजचे शैक्षणिक धोरण पुस्तकी आहे. गांधीजींची शिक्षण कल्पना ही श्रम, नीती व ज्ञान यांवर आधारित होती. सगळा समाज विशेषतः कष्टकरी जनता स्वावलंबी व स्वाभिमानी बनू शकेल अशी शिक्षणव्यवस्था त्यांना हवी होती. हे शिक्षण मुख्यतः मातृभाषेतूनच असावे असा आग्रही होता. त्यांच्या 'वर्धा शिक्षण योजने' ने शिक्षण क्षेत्रात एक क्रांती केली. गांधीजींचे हे स्वस्वर्शी सर्वोपयोगी शिक्षण विषयक विचार जाणून घेणे आवश्यक आहे.

उत्तम शिक्षणाची मुख्य सुत्रे :-

कष्टकरी लोकांच्या दृष्टीकोनातून शिक्षणाकडे पाहणारा एकमेव भारतीय नेता म्हणून गांधीजीकडे पाहता येईल. त्यांच्या दृष्टीने राष्ट्रीय शिक्षण म्हणजे सान्या जनतेचे शिक्षण हे शिक्षण मुख्यतः श्रमावर आधारित असेल कारण येथील जवळपास ८०% जनता कष्टकरीच आहे. मिळालेल्या शिक्षणाने त्या जनतेला अधिक सन्मानाने व स्वावलंबीपणाने जगता यायला हवे. गांधीजींच्या लेखी उत्तम शिक्षणाची मुख्य सुत्रे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. शिक्षण मातृभाषेतूनच हवे.
२. केवळ परीक्षांवर जोर देणारे पुस्तकी शिक्षण नको.
३. शिक्षणात पाठय-पुस्तके कमीत-कमी असावीत.
४. १४ वर्षांपर्यंत इंग्रजी शिकण्याची आवश्यकता नाही.
५. शिक्षण मुख्यतः श्रमाधारित असावे.

गांधीजींच्या मते, शिक्षणामुळे माणूस अधिक सुसंस्कृत व चारित्र्य संपन्न व्हायला हवा त्यांच्या लेखी तेच शिक्षण उच्च होते जे चारित्र्य निर्माण करू शकत होते. त्यांच्या वर्धा शिक्षण योजनेचे लक्ष्यही मुख्यतः देशाचे एक चारित्र्य उभे करणे हे होते. भारतासारख्या मागासलेल्या देशात ७ ते १४ वर्षांपर्यंतच्या सर्व मुला-मुलींना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे, सार्वत्रिक व मोफत असावे हा त्यांचा आग्रह होता. दुसरे हे शिक्षण कुठल्या तरी उत्पादक उद्योगाद्वारे देण्यात यावे. तिसरे ते स्वाश्रयी असावे व चौथे त्यांचे माध्यम मुख्यतः मातृभाषा असावी.

उच्च शिक्षणाची समाजाला गरज आहेच पण मुख्यतः प्राथमिक शिक्षण देणे व ते सक्तीचे करणे त्यांना आवश्यक वाटत असे. हे शिक्षण कुठल्या तरी उत्पादक उद्योगातून द्यावयाचे होते. त्यामुळे ते आपोआपच स्वाश्रयी होईल. 'कृतीतून शिक्षण' हाच वर्धा योजनेचा मुख्य गाभा होता. पुढे शिक्षणाला कार्यानुभवाची जोड त्यामुळेच मिळाली. विद्यार्थी केवळ पुस्तकी पंडित बनू नये. शिक्षण घेता घेता त्याने स्वतःसाठी एका उत्तम व्यवसायाची निवड करावी. हा भाग महत्त्वाचा होताच श्रमाधारित शिक्षण असल्यामुळे कुठलाही व्यवसाय श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ असल्याचा प्रश्नच निर्माण होत नाही.

शिक्षण म्हणजे समतोल विकास :-

गांधीजींच्या दृष्टीने शिक्षण म्हणजे शरीर, मन व हृदय यांचा समतोल विकास होय. शिक्षणाने बुद्धी वाढते तसे शरीरही मजबूत व्हायला हवे व हृदयाची विशालताही वाढवी. 'सुविधा या विमुक्तये' याचा अर्थ आहे. सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीतून सुटका ज्ञान हे आपल्या व्यक्तिगत अभ्युदयासाठी नसते ते सर्वसामान्य लोकांच्या उपयोगी पडण्यासाठी असते. असे शिक्षण केवळ शाळेतच मिळते असे नाही तर ते या सृष्टीत सर्वत्र मिळते. शिक्षणामुळे माणसाला निस कळावा. या सृष्टीचे संचालन करणाऱ्या गूढ गोष्टीचे भाव त्याला असावे. मुख्यतः त्याच्यातले माणूसपण क्रमाक्रमाने जागू व्हावे. माणसाला माणूस बनविण्यासाठीच मुख्यतः शिक्षण आहे.

या शिक्षणामुळे बुद्धी, कृती व भावना यांचा समतोल विकास होत गेला की कुणीही या 'माणूस' बनवण्याच्या प्रक्रियेच्या अगदी जवळ जाऊन पोहचतो. माणसातले संहिष्णुता, क्षमा, समता, सहकार्य इ. समाज उपयोगी गुण वाढले पाहिजेत त्याला एक स्वयंपूर्णता लाभावी, त्याचे चारित्र्य निष्कलंक असावे व आपले जीवन आणि ज्ञान सर्वसामान्यांच्या मदतीसाठी आहे. याचे भान वाढावे यासाठी शिक्षण देणे आवश्यक आहे.

शिक्षण असे असावेत :-

शिक्षणाविषयी विचार करताना गांधीजींनी शिक्षकाविषयीही खूप अपेक्षा व्यक्त केल्या आहेत. शेवटी शिक्षण हे शिक्षकांच्या माध्यमातूनच मिळते. शिक्षण देणे हा त्यांचा केवळ व्यवसाय नसून विद्यार्थ्यांचे जीवन घडवणे व त्यांना अडीअडचणींच्या वेळी मदत करणे हे शिक्षकाचे आदय कर्तव्य ठरते. शिक्षक विद्यार्थ्यांना आनंदाने सत्यप्रियता, सर्वांप्रति सहानुभूती व सहिष्णुता या गुणांचेही त्यांच्यावर संस्कार करतो. जे शिक्षक पोटाथी वृत्तीने न करता स्वखुशीने व आपुलकीने हे कार्य करतात तेच या पेशाला न्याय देऊ शकतात.

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षकाचा अगोदर सर्वांगीण विकास झालेला असला पाहिजे. हे त्यांचे तत्व होते. शिक्षक आदर्श असला पाहिजे. बुद्धीमान व नैतिकदृष्ट्या परिपूर्ण असला पाहिजे. प्रेम, सद्भाव व समानता ही मूल्ये जोपासणारा असला पाहिजे असे महात्मा गांधीजी मानत.

शिक्षकच विद्यार्थ्यांची खरी पाठ्यपुस्तके असतात. जगाविषयी व मानसाविषयी विद्यार्थी जे काही शिकतात ते शिक्षकांच्या माध्यमातूनच शिकतात. त्यामुळे शिक्षक चारित्र्यसंपन्न असावा, त्याला त्याचा विषय नीट कळलेला असावा, आपले शिकविणे मुलांच्या हृदयाला भिडते की नाही हे त्याला समजणे आवश्यक आहे.

मातृभाषा हेच माध्यम :-

गांधीजींनी शिक्षणासाठी मातृभाषेचा पुरस्कार केला. शिक्षणाला स्वाभाविक प्रक्रियेचे रूप घ्यायचे असेल तर मातृभाषे इतके स्वाभाविक माध्यम दुसरे नाही. म्हणूनच इंग्रजी विषय माध्यमिक स्तरावर नाकारणारे गांधीजी हे पहिले क्रांतीकारक म्हणावे लागतील. लक्षावधी लोकांना इंग्रजी सक्तीने शिकविणे म्हणजे त्यांना गुलाम बनविणे होय. पण आधुनिक काळात इंग्रजी भाषा जाणणे म्हणजेच जणू काही सर्व शिक्षण असा अर्थ होऊन बसला आहे. पण गांधीजींच्या मते ही आमच्या गुलामगिरीची व अधः पाताची स्पष्ट निशाणी आहे.

गांधीजींच्या मते, आपल्या मातृभाषेला विसरणारा तिची उपेक्षा करणारा, तिच्याबद्दल लाज बाळगणारा किंवा आपले उत्कृष्ट विचार आपल्या मायबोलीत प्रगट करता येणार नाहीत असे म्हणणारा एकही भारतीय मला खपनार नाही.

शिक्षण व धर्म :-

अभ्यासक्रमात धार्मिक शिक्षणाचे स्थानही आवश्यक आहे. म्हणून धर्म व शिक्षण यांची सांगड गांधीजींनी घातली. त्यांच्या दृष्टीने धर्मशिक्षण म्हणजे सत्य व अहिंसा या सद्गुणांच्या आचाराला जी-जी गोष्ट पोषक असेल ती-ती धार्मिक शिक्षण देण्याचे साधन मानता येईल. त्यासाठी उत्तम मार्ग म्हणजे शिक्षकांनीच या सद्गुणांचे कसोशीने स्वतः आचरण करणे हा होय. स्वतःच्या धर्माव्यतिरिक्त जगातील मोठमोठ्या धर्मांची तत्त्वे आदरभावाने व उदार आणि सहिष्णु वृत्तीने समजावून द्यावीत. त्यामुळे सर्व धर्मांची मुलतत्त्वे मूलतः कशी एकच आहेत. त्यात मौलिक एकता कशी आहे हे विद्यार्थ्यांच्या लक्षात येईल व सर्वांना सत्त्वाम्बे दर्शन घडेल.

चौफेर शिक्षण :-

गांधीजींचा शिक्षण विषयक विचार चौफेर होता. त्यांनी समाजातल्या प्रत्येक घटकाला दिल्या जाणाऱ्या व आवश्यक असणाऱ्या शिक्षणावर सूक्ष्मपणे विचार केला होता. स्त्रिया मुले, प्रौढ, हरिजन, शेतकरी या सर्वांना शिक्षण मिळाले पाहिजे या संबंधीचे विचार मांडले.

त्यात गांधीजींनी स्त्रियांना निर्भय बनवले. त्यांना त्यांचे स्वत्व मिळवून दिले. त्यांच्यासाठी ज्ञानाचे दरवाजे मोकळे केले. मुख्य म्हणजे घराच्या बंदिवासातून त्यांची सुटका केली. एक स्त्री साक्षर झाली तर संपूर्ण कुटूंब सुधारते तसेच आपल्या कुटूंबाचा दर्जा वाढवण्यासाठी तिला शिक्षण देणे आवश्यक आहे. हे गांधीजींनी समाजाला पटवून दिले होते. त्यामुळे स्त्री शिक्षणासंबंधी असलेले विचार अधिक व्यापक व मुलगामी आहेत.

प्रौढांविषयी विचार करताना गांधीजींनी व्यवहार ज्ञानावर अधिक भर दिला. प्रौढांना खेडेगांवाचे गणित तिथला पुगोल, इतिहास, आरोग्य शास्त्र या सर्वांचे ज्ञान असावे. रोजच्या जीवनात उपयोगी नसणारे पुस्तकी ज्ञान त्यांना दिले जाऊ नये. साक्षरता प्रसाराने माणसाला जीवनोपयोगी ज्ञान मिळाले पाहिजे. गांधीजींच्या मते, निरक्षरतेपेक्षा अज्ञान हीच खेदाची व शरमेची गोष्ट आहे म्हणून प्रौढांचा अज्ञान-अंधकार दूर करण्यासाठी प्रौढ शिक्षणाचा खास कार्यक्रम हवा.

जीवनाची अशी एकही बाजू नसेल की ज्याविषयी गांधीजींनी विचार केलेला नाही. त्या सर्वांचा शिक्षणाशी संबंध जोडताना त्यांनी एकूणच सारे मानवी जीवन उन्नत व उदात्त व्हावे याचाही विचार केला. मुख्य म्हणजे त्यांनी जे जे काही सांगितले ते ते आपल्या आयुष्यात प्रत्यक्षात उतरवले ते पुस्तकी पंडित नव्हते. गांधीजींनी आपल्या शैक्षणिक कल्पनांच्या आधारे नव्या समाजव्यवस्थेची आखणी केली होती. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचा उद्देश त्या शिक्षण पध्दतीने सुचविलेला

होता.त्या काळातील भारतीय शिक्षण पध्दतीत संपूर्ण क्रांती घडवून आणणारा असा गांधीजींचा दृष्टीकोन समजला पाहिजे.त्यांच्या मते प्रत्येक व्यक्तीने आपल्यातील सुप्त उत्पादक शक्ती प्रथम पासूनच पणाला लावावी व स्वावलंबन शिकावे.हस्तव्यवसाय करता-करता हस्तकौशल्य मिळवावे कारण हे हस्तकौशल्य म्हणजेच भावी जीवनातल्या उदयोगाचा पाया होय. गांधीजींच्या मूलोदयोगी शिक्षण पध्दतीचा बारकाईने विचार केल्यास त्यांनी जगाला दिलेली एक क्रांतीकारक व अभिनव शैक्षणिक देणगीच आहे असे म्हणावे लागेल. गांधीजींच्या मनावर बालपणी झालेले संस्कार,त्यांचे शिक्षण,दक्षिण अफ्रिकेतील त्यांचे शैक्षणिक प्रयोग व भारतातील शैक्षणिक परिस्थितीचा त्यांचा अभ्यास इत्यादी सर्व घटकांचा त्यांच्या या मूलोदयोगी योजनेवर परिणाम झालेला आहे. गांधीजी हे "शिक्षणांच्या जीवनव्यापी विचार करणारा दुर्मिळ शिक्षणशास्त्री व अनौपचारिक शिक्षणाचा महान उद्गाता होते." असेच म्हटले पाहिजे.

संदर्भ सूची :

१. गांधी विचार - यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
२. अनौपचारिक शिक्षण - यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
३. बोलू काही थोराविषयी - डॉ.रामकृष्ण बदन, क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन,नांदेड-२०१६.

महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक योगदान

डॉ. कीर्ती म. सदार

सहयोगी प्राध्यापक

कवि कुलगुरु कालीदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

प्रस्तावना -

महात्मा गांधी हे तत्वज्ञानी व थोर विचारवंत होते. भारत पारतंत्र्यात असतांना देशाला परकीय सत्तेपासून मुक्त करण्यासाठी महात्मा गांधीजींनी मोठा लढा दिला. राजकीय क्षेत्रात कार्य करित असतांना त्यांनी शिक्षण क्षेत्रातही मोलाची कामगिरी बजावली. महात्मा गांधींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा, विचारांचा, तत्वज्ञानाचा केवळ भारतातच नाही तर संपूर्ण जगावर प्रभाव पडला होता. म. गांधीजींनी भारतीय परिस्थिती आणि समस्यांची जाण ठेवून पुढील प्रगतीचा विचार करून आपले शैक्षणिक विचार मांडले. म. गांधींचे विचार सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह आणि नैतिक मूल्यांवर आधारित आहे. गांधीजींच्या मते, शिक्षण म्हणजे शरीर, मन आणि आत्मा यांच्यातील उत्कृष्टतेचा विकास होय. शिक्षण म्हणजे केवळ साक्षर होणे नाही. त्यांच्या मते, "Literacy is not the end of education, not even the beginning. By education, I mean drawing out of the best in man body, mind and spirit." त्यांच्या मते शिक्षण म्हणजे माणूस घडविणे होय. शिक्षणात महात्मा गांधींनी व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्व घटकांचा अंतर्भाव केला आहे. 3H, Head, Heart and Hand ही कल्पना मांडून या सर्व अंगाच्या विकासावर भर द्यावा असे त्यांचे मत होते.

शिक्षणाचा अर्थ व व्याख्या -

भारतीय समाजातील प्रत्येकाला शिक्षण मिळायला हवे. शिक्षण हा प्रत्येकाचा अधिकार आहे असे त्यांना वाटे. त्यांनी केवळ पुस्तकी शिक्षणापेक्षा कृतीशील, उद्योगावर आधारले शिक्षण देण्यासाठी अथक परिश्रम घेतले. केवळ साक्षर होणे म्हणजे शिकणे नव्हे. साक्षरता हे शिक्षणाचे साधन आहे असे त्यांचे मत होते. गांधीजींच्या मते मानवातील उत्कृष्टतेचा अविष्कार म्हणजे शिक्षण होय. त्यांनी शिक्षणाच्या पूर्णत्वाचा विचार केलेला आहे. बौद्धिक, मानसिक आणि शारीरिक विकासाच्या दृष्टीने महात्मा गांधींनी "3H" ही संकल्पना मांडली.

महात्मा गांधी यांनी मूलोद्योगातून शिक्षण देण्याचे महत्व पटवून दिले आहे. व्यवसायाला ते मूलोद्योग असे म्हणत व हा मूलद्योग त्यांच्या प्रदेशातील जीवनाशी संबंधित असावा, मुलोद्योगी शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या क्रियाशीलतेला चालना देऊन त्यांच्या मानसिक शक्तींचा विकास घडवून आणणे व दुसरे उद्दिष्ट म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाचा जीवनाशी संबंध जोडणे होय.



UGC Sponsored

**ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE**

on

**“Beyond Boundaries : Gandhian Vision in
the Age of Globalization”**

on

24th March, 2018




**Principal
Late. Sow. Sheshabal
Sitaram Mundhe Art's College
Gangakhed Dist. Parbhani**

Organized by

**Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya,
Wardha, Maharashtra (India)**


&

Gandhi Study Centre

**New Arts, Commerce & Science College,
Wardha, Maharashtra (India) - 442001**

INDEX

SR. NO.	AUTHOR	TITLE OF PAPER	PAGE NO.
1	प्रा. डॉ. अभय एस. लाकडे	महात्मा गांधीजींच्या विचारातील तीन स्तंभ (सत्याग्रह, अहिंसा व खादी)	1
2	डॉ. अभिलाषा शरुत	महात्मा गांधी : अहिंसा या शस्त्राने लढणारे योद्धा	6
3	आकाश शेषराव धोंगर	महात्मा गांधी यांचे सत्य व अहिंसा विषयक विचार	8
4	प्रा. डॉ. अनिता लोखंडे	गांधीजींची सर्वोदय संकल्पना	11
5	सहा. प्रा. अरविंद महादेवराव पुनवटकर	महात्मा गांधी यांच्या विचारातील 'स्वराज्य'	13
6	प्रा.डॉ. अशोक भानुदासराव केंद्रे.	महिली तंत्रज्ञानाच्या युगात गांधी विचारांची गरज.	17
7	श्री. नरनाथ बालाजी भारातशाय	महात्मा गांधीजींचा समताविषयक दृष्टिकोन: एक तात्त्विक चिंतन	21
8	प्रा.डॉ. भानुदास डि. जामनेकर	महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांवर पडलेला प्रभाव व त्यांचे कार्य	26
9	गिरीश डी. पंचभाई	महात्मा गांधींचे पर्यावरण विषयक दृष्टिकोन	30
10	प्रा. डॉ. जे. डी. गुंफाड	म. गांधी आणि स्त्रीयांचे हक्क	34
11	प्रा. जगदिश आर. चिमुरकर प्रा. भारती दि. रत्नपारखी	महात्मा गांधींचे राष्ट्रवाद व आंतरराष्ट्रवादासंबंधी विचार	37
12	प्रा. सौ. कें. आर. पोटदुखे	महात्मा गांधीजी आणि अहिंसा	41
13	कैलाश आविलडुके	महात्मा गांधीजींचे तीन प्रमुख आधारस्तंभ अहिंसा, सत्याग्रह, खादी	43
14	प्रा. कमलेश मानकर	महात्मा गांधी असहकार चळवळ	46
15	डॉ.सौ. किरण प्रल्हादराव फिनाटे	महात्मा गांधीजींच्या शिक्षण विचारांचा आढावा	48
16	डॉ. कीर्ती भ. सदार	महात्मा गांधी यांचे शिक्षण विषयक योगदान	50
17	प्रा. डॉ. किशोर वी. कुडे	महात्मा गांधीजींच्या विचारधारेतून समाजकार्य	52
18	डॉ. मिलींद भगत प्रा. मनोज सोनटक्के	महात्मा गांधी - सत्याग्रह आणि तत्वज्ञान	57
19	शंख मुरबान फतसमिया	महात्मा गांधीजींच्या शिक्षण विषयक विचारांचा वर्तमान जीवनार्ताल प्रासंगिकता	62
20	प्रा. डॉ. नलिनी एम. भगत	गांधी तत्वज्ञान व सर्वोदय चळवळ	65
21	डॉ. लोकेश नदेश्वर	जागतिकीकरण विषयी महात्मा गांधीजींचा दृष्टीकोन	68
22	प्रा.डॉ.नथ्यु एस. गिरडे	महात्मा गांधी प्रणित ग्राम स्वराज्य	70
23	प्रा. प्रफुल इ. ढोके	"महात्मा गांधी यांचे स्त्रीविषयक विचार"	72
24	डॉ. प्रशांत सुनील शेंळके	आधुनिक काळात महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांची उपयोगिता.	77
25	डॉ. प्रविण कारंजकर	महात्मा गांधी अहिंसा संकल्पना एक अध्ययन	79
26	डॉ. पुष्पलाल गवारे	महात्मा गांधींचे सत्याग्रहासंबंधी विचार व वर्तमानातील	82


Principal
Late. Sow. Sheshabai
Sitaram Mundhe Art's College
Gangakhori Dist. Arbhani

साहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात गांधी विचारांची गरज.

प्रा.डॉ. अशोक बाबुदासराव केंद्रे, मराठी विभाग प्रमुख.

कौ.सी. शेवाबाई सीताराम बुंदे, महाविद्यालय, गंगाखेड जि.पतभणी. 431514

द.ध. 9421789934 Email:ashokb.kendre@gmail.com

साहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात गांधी विचारांचे महत्त्व अधिकच वाढले आहे, नव्हे वर्तमान काळात गांधी विचार अपरिहार्य ठरला आहे. आज भौतिकवाद व रुपभोगवाद वाढला आहे. स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार अनला आहे. भौतिकवादापुढे समाज नितिभ्रष्टतेकडे झुकला आहे. आपल्या गरीब, दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या बांधवाकडे त्यांचे लक्ष नाही. अशा परिस्थितीत समाजात एकता, सहिष्णुता, प्रेम निर्माण करण्यासाठी गांधीजींच्या विश्वस्त विचारांची संकल्पना आमलात आणण्याची गरज आहे. या दहशतवादाला प्रेमभावना जिंकू शकते. साधनसामुग्रीचा अपव्यय टाळू रूकतो. व ती साधनसामुग्री योग्य अशा कारणासाठी वापरू शकतो.

गांधी विचार कोणत्याच परिमाणात बसू शकत नाहीत. जितके व्यापक आहेत तितकेच ते सखोल आहेत. हे विचार मानवी जीवनाच्या प्रत्येक अंगाला स्पर्श करतात. एक संपूर्ण समतावादी समाज निर्माण करावा असे गांधीजींचे स्वप्न होते. समाजावर एकूणच धर्मभवनेचा पगडा असल्यामुळे जोपर्यंत धर्मव्यवस्थेत अपेक्षित बदल होत नाही, समाजही बदलणार नाही. असे त्यांना वाटे. गांधीजींनी एकाचवेळी दोघांमध्ये परिवर्तन धडविण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी रचनात्मक कार्याची उभारणी केली. त्यांचे हे प्रचंड कार्य मुळापासून जाणून घेण्याचा हा प्रयत्न आहे.

गांधी विचार व मानवता :

१. म. गांधींचे विचार पूर्ण परिवर्तनवादी आहेत.
२. समाज परिवर्तनाच्या दृष्टिकोणातून गांधीजींच्या विचारास परंपीरकता आणि आधुनिकता यांचा सुरेख संगम झाला आहे.
३. समाज परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत मानव आणि मानवता केंद्रस्थानी आहेत.
४. गांधीजींना सांप्रदायिकता मान्य नव्हती.
५. व्यासनाधिनतेच्या विरोधात गांधीजींनी अनेक आंदोलन उभी केली.
६. समाज परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत महिलाही केंद्रस्थानी होत्या.
७. स्त्री-पुरुष समानता, विधवा पुनर्विवाह, दलित बांधव, सांप्रदायिक सद्भावना यांबद्दल गांधीजींचे विचार.
८. अन्य धर्मांबद्दल आदर, धर्मांतरण, हिंदू मुस्लीम ऐक्य, भाषण स्वतंत्र्य आदिबद्दल गांधीजींचे विचार प्रेरक होते.

गांधीजी समाज परिवर्तनवादी होते. परंपरा आणि प्रगतिशिलता यांचा एक जपून सांगत त्यांच्या विचारसरणीत होता. ते स्वतः म्हणायचे की, मी कुठलाही सिद्धांत मांडला नाही किंवा कुठलाही वाद जन्माला घातला नाही. मला जे अनुभवाला

2017-18

SECTION 'F'


Principal
Late.Sow.Sheshabai
Sitaram Mundhe Art's College
Gangakhed Dist.Parbhani



133.

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण : अधिनियम २००५

डॉ.पिनाटे किरण प्रल्हादराव

लोकप्रशासन विभाग

क.सां.शंयाबाई सिताराम मुंडे कला महाविद्यालय, गंगाखेड

भारताचा संस्कृती ही जगातील प्राचीन संस्कृती पैकी एक आहे. इथली मूल्ये, कुटूंबव्यवस्था, स्त्रीला प्राचीन काळापासून मिळणारा मानसन्मान हा भौतिकदृष्ट्या पुढारलेल्या पाश्चिमात्य जगाच्या कुतूहलाचा कायमचा विषय ठरलेला आहे. यत्र नायंस्तु पुज्यतं रमन्ते तत्र देवता: म्हणजे जिथे स्त्रियांचा सन्मान केला जातो. तिथे देवता वास करतात असे असतांना स्त्रीयांवर अनेक प्रकारचे बंधने लादून त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार केला जात आहे. तिला समाजात राहत असताना अनेक अत्याचार सहन करावे लागत आहेत. त्यात कौटुंबिक हिंसाचार हा एक अत्याचार आहे. या अत्याचारापासून महिलांचे संरक्षण करण्यासाठी शासनाने २००५ हा कायदा अंमलात आणला आहे. त्यामुळे महिलांचे संरक्षण होत आहे की नाही हे अभ्यासणाऱ्यासाठी हा विषय निवडला आहे.

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा २००५ -

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा २००५ दि.२६ ऑक्टोबर २००६ पासून अंमलात आला व महिलांना कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण नियम २००६ दि.२६ ऑक्टोबर २००६ पासून अंमलात आले आहेत. यामध्ये १७ नियम निश्चित करण्यात आले आहेत.

कायद्याचा उद्देश -

१. स्त्रियांना घरगुती छळापासून संरक्षण देणे.
२. महिलांचा घरात राहण्याचा हक्क अबाधित राखणे म्हणजे महिलांना घरात सुरक्षितता लाभावी व त्यांना बेघर केले जाऊ नये.
३. महिलांला घरात सन्मानाची वागणूक मिळावी, न्यायाची वागणूक मिळावी यासाठी कायदेशीर उपाययोजना करणे ही कायद्याची काही उद्दिष्ट्ये आहेत.

कौटुंबिक छळाची व्याख्या -

या कायद्यान्वये कौटुंबिक छळ या संकल्पनेची व्याख्या करण्यात आलेली आहे. ती खालीलप्रमाणे.

एखादी कृती जी महिलांच्या मानसिक, शारीरिक, आरोग्यास, सुरक्षिततेस, जीवित्वास, अवयवास आणि कल्याणास धोकादायक आहे. तिची मानसिक, आर्थिक आणि शारीरिक कुचंबणा करणारी आहे. तिच्या प्रतिष्ठेस धोका पोहचविणारी आहे. त्यांना कौटुंबिक छळ समजाण्यात आले आहे. तसेच तिच्याकडे किंवा तिच्या नातेवाईकाकडे करण्यात आलेली हुंड्याची किंवा मॉल्यवान वस्तूंची मागणी उपहासात्मक आणि अपमानास्पद देण्यात येणारी वागणूक विशेषतः मूल किंवा मुलगा नसताना करण्यात येणारी कौटुंबिक आरोप महिलांला आर्थिक प्राप्ती असेल किंवा त्यास ती पात्र असेल त्यास हानी पोहचवणाऱ्या बाबींचाही त्यात समावेश आहे.

अधिनियमातील महत्वाच्या तरतुदी -

कलम ०४ अन्वये महिलांवर हांगाच्या कौटुंबिक हिंसाचाराची माहिती संचयीत महिला व्यतिरिक्त इतर कोणत्याही संरक्षण अधिकार्यास देऊ शकत नाही. अशा कोणत्याही व्यक्तीने चांगुलपणाने माहिती दिली असेल तर ती व्यक्ती दिवाणी/फौजदारी कारवाईस जबाबदार धरली जाणार नाही.

संरक्षण अधिकार्यांची नेमणूक

राज्यात संरक्षण अधिकारी नेमण्यात आले असून यासाठी प्राधान्याने महिलांची निवड करण्याच्या सूचना आहेत. राज्य शासनाच्या संवेतोळ/स्वयंसेवी संस्थेचे सदस्य ज्यांना तीन वर्षांचा सामाजिक क्षेत्रातील अनुभव आहे. अशांना किमान तीन वर्षांसाठी संरक्षण अधिकारी म्हणून काम करता येणार असून त्यांची कर्तव्य आणि कार्यपध्दती निश्चित करून देण्यात आली आहे. या कायद्यान्वये नेमण्यात आलेल्या संरक्षण अधिकार्याने कामात कसूर केल्यास त्यांना किमान सहा महिने व कमाल एक वर्षांचा तुरुंगवास अथवा २० हजार रूपये दंडाची शिक्षा किंवा दोन्ही शिक्षा होऊ शकतात. तसेच प्रतिपक्षाने आदेशाचा भंग केल्यास त्याला एक वर्षांचा तुरुंगवास/२० हजार रूपयांचा दंड किंवा दोन्ही अशी शिक्षा होऊ शकते. हा गुन्हा दखलपात्र आणि अजापीनपात्र गुन्हा ठरविण्यात आला आहे.

कौटुंबिक छळापासून महिलांचे संरक्षण नियम - २००६**घटना अहवाल -**

ज्या नियमानी कौटुंबिक घटना अहवाल तयार करण्याबाबत तरतुद आहे. नियम ४ अन्वये कोणतीही व्यक्ती लेखी/तांडी संरक्षण अधिकार्याचे फॉर्म एक मध्ये कौटुंबिक घटना अहवाल तयार करील. तक्रार प्राप्त झाल्यावर संरक्षण

अधिकार्यानी फॉर्म १ मध्ये कौटुंबिक घटना अहवाल सादर करावा व त्याची प्रत दंडाधिकारी व पोलीस स्टेशनला द्यावी. प्रांतवादीच्या अनुपस्थितीत आदेश मिळवण्यासाठी तक्रारदार म्हणजे पिडीत महिलांना फॉर्म ३ मध्ये शपथपत्र दाखल करावे.

घरगुती हिंसेच्या घटनेबाबत अहवाल - नियम ५ नुसार -

घरगुती हिंसाचाराची तक्रार प्राप्त झाल्यानंतर संरक्षण अधिकार्याने नमुना (१) प्रमाणे घरगुती हिंसाचाराच्या घटनेबाबतच्या अहवालात नोंदी करण्यात आणि त्यांच्या प्रती ज्या ठिकाणी घरगुती हिंसाचार घडला असेल तेथील स्थानिक अधिकार क्षेत्र असलेल्या दंडाधिकार्यास आणि पोलीस अधिकार्यास पाठवाव्यात.

दंडाधिकार्यास करावयाचा अर्ज - नियम ६ नुसार

कलम १२ खालील व्यथित महिलांना घाव्याचा प्रत्येक अर्ज व अर्जातील मजकूर तयार करतांना प्रत्येक अर्ज हा नमुना २ प्रमाणे असला पाहिजे जर व्यथित महिला हा अर्जाक्षत असले तर संरक्षण अधिकार्याने अर्जातील मजकूर तिला समजावून सांगून आणि वाचून दाखविला पाहिजे.

सेवा पुरविणाऱ्या संस्थाना मान्यता -

कलम १० अन्वये सेवा पुरविणाऱ्या न्यु स्वयंसेवी संस्था महिलांचे हक्क व अधिकार कायदेशीर मार्गाने राखण्याचा उद्देशाने कार्यरत असून त्या नोंदणीकृत आहेत. अशा संस्थांना सेवा पुरविणारे म्हणून राज्य शासनातर्फे मान्यता देण्याची तरतुद आहे. ज्या स्वयंसेवी संस्थांनी सामाजिक कार्यात तीन वर्षे कार्य केलेले आहे. तसेच ज्या संस्थांचा उद्देश महिलांना वेद्यकीय, कायदेशीर, आर्थिक इ. मदत करणे यांचा समावेश आहे. अशा संस्था सेवा पुरविणारे म्हणून नोंदणीसाठी पात्र ठरू शकतील.

राज्य सरकारची कर्तव्ये -

कलम ११ अन्वये राज्य सरकारची कर्तव्ये खालील प्रमाणे आहेत. -

१. कयदा तरतुदींना सांवेर्जनिक दृष्ट्या दुराचक्रवाहिनीवर आकाशवाणीवर आणि छापेल प्रसिध्दी वेगवेगळी देण्यासाठी प्रयत्न करावेत.
२. गुन्हेविभाग, न्यायिक संवेर्शी निगडोत सदस्य यांचे निर्घामत सचेतन करणे व त्यांना प्रांशक्षण देणे.
३. विधी व न्याय विभाग, गृह विभाग, आरोग्य विभाग, मनुष्यबळ विकास विभाग यांच्याशी संवेर्धित सेवा देणारे संवेर्धित विभाग यांच्यामध्ये प्रभावी समन्वय साधणे.

मदतीबाबत आदेश मिळवण्याची प्रक्रिया -

कलम १२ मध्ये न्याय दंडाधिकार्याकडे अर्ज करण्याची पध्दती नमुद करण्यात आली आहे. यामध्ये न्यायदंडाधिकारी यांनी संरक्षण अधिकारी किंवा सेवा देणारे यांचे अहवालाचा विचार करून आदेश देणे आवश्यक - अर्ज प्राप्त झाल्यानंतर तीन दिवसांच्या आत पहिली सुनावणी होणे व साठ दिवसांच्या आत प्रकरण निकाली काढण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे अशी तरतुद आहे.

संरक्षण आदेश -

कलम १८ अन्वये व्यथित महिलांच्या बाजूने दंडाधिकारी संरक्षण आदेश देऊन प्रतिपक्षास पुढील गोष्टी न करण्यास मनाई करतील.

१. कौटुंबिक जुलमाचे कोणतेही कृत्य
२. कौटुंबिक जुलमाच्या कोणत्याही कृत्यास प्रोत्साहन मदत
३. व्यथित महिलांच्या नोकरीच्या ठिकाणी प्रवेश त्यांच्या मुलास शाळा इतर ठिकाणी बारंवार प्रवेश करणावावाचत.
४. व्यथित महिलांस कोणत्याही मार्गाने संपर्क साधण्याचा प्रयत्न करणे.

व्यथित व्यक्तीची मिळकत, वेक्तीतील रक्कम, स्त्री धन बाचत कोणताही व्यवहार करावयाचा झाल्यास दंडाधिकारी यांचे परवानगी घेणे.

निवास आदेश -

कलम १९ अन्वये दंडाधिकारी खालील प्रकारचे आदेश काढू शकतात.

१. प्रांतवादीला घरातून हाकलण्यापासून प्रतिबंध करणे.
 २. घरच्या ज्या खोलीत महिला राहाते त्या खोलीत प्रांतवादी/त्यांच्या नातेवाईकांना जाण्यात प्रतिबंध करणे.
 ३. घर विकण्यास/गहाण ठेवण्यास प्रांतवादीस प्रतिबंध करणे.
 ४. गरज असलेल्या महिलांसाठी पर्यायी घराचे व्यवस्था करणे किंवा पर्यायी घरासाठी भाडे देण्याचे आदेश दंडाधिकारी देऊ शकतात.
- उदा. हमीपत्र लिहून देणे. पोलीस स्टेशनला महिलांला संरक्षण देण्याचे आदेश काढणे. जप्त केलेले स्त्रीधन प्रांतवादीला परत देण्याचे आदेश देणे इ.

आर्थिक आदेश देणे -

कलम २० अन्वये दंडाधिकारी प्रतिवादीला खालील प्रकारचे आदेश काढू शकतात.

१. महिलांना जे नुकसान झाले आहे त्याच्या नुकसान भरपाईसाठी प्रतिवादीने खर्चाची रक्कम देणे.

उदा. महिलांच्या उत्पन्नाचे नुकसान, वैद्यकीय उपचारासाठी खर्च, मालमत्तेचे नुकसान, अपत्याच्या देखभालीचा खर्च, संबंधित व्यक्तींचे साधारण राहणीमान बघून आर्थिक नुकसान भरपाईचे आदेश काढले जावेत.

मुलांचा ताब्याचा आदेश -

कलम २१ अन्वये मुलांच्या ताब्याबाबत आदेश काढू शकतात.

- पीडित महिलांच्या मुलांच्या किंवा मुलांच्या हंगामी ताब्याबाबत मा. न्यायालय आदेश करू शकतील. आवश्यक असले तर प्रतिपक्षाने मुलाला किंवा मुलांना कधी भेटावे या बाबतच्या व्यवस्थे संबंधीही न्यायालय या आदेशात नमूद करू शकेल.

नुकसान भरपाईचे आदेश -

- कलम २२ अन्वये दंडाधिकारी नुकसान भरपाईबाबत आदेश काढू शकतात.
- पीडित महिलांस मानासिक आणि भावनात्मक दुःख सहन करावे लागल्यास तसेच तिला इजा झाली असल्यास याबाबत नुकसान भरपाई देण्यात यावी. असा आदेश दंडाधिकारी करू शकतात.

समुपदेशांकांनी प्रक्रियेचे पालन करावे -

समुपदेशांकांनी न्यायालयाच्या व संरक्षण अधिकार्यांच्या देखरेखखाली काम करावे. जिथे समुपदेशन आवश्यक असल्यामध्ये प्रतिपक्षाने अशी हमी द्यावी कि फियादीने तक्रार केल्याप्रमाणे प्रतिपक्ष कांठुंबिक हिंसाचार करण्यापासून दूर राहिल आणि काही आवश्यक प्रकरणात प्रतिपक्ष असा प्रयत्न करणार नाही.

समुपदेशाकांचा कांठुंबिक हिंसाचाराचा अंत होईल असा मार्ग शोधण्याचा हेतू असले आणि हे सर्व प्रयत्न करताना समुपदेशांकांनी व्यथित महिलांच्या इच्छा संवेदनशीलता याचा आदर ठेवणे आवश्यक आहे. समुपदेशांकांनी त्यांचा अहवाल दंडाधिकार्याकडे योग्य त्या कृती हांगडाकारता शक्य तितक्या लवकर सादर करावा.

व्यथित महिलांला आश्रय -

व्यथित महिलांने विनंती केल्यानंतर संरक्षण अधिकारी किंवा सेवा देणारे कलम ५ खालील आश्रय गृहाच्या प्रमुख व्यक्तींस लिखी विनंती करतील आणि कलम ६ अंतर्गत अजं केल्याबाबतचे त्यात स्पष्ट उल्लेख करतील. तसेच व्यथित महिलांची इच्छा असले तरच आश्रयगृह त्यांची ओळख देईल. तसेच त्या व्यक्ती विरुद्ध तक्रार केली आहे. त्यांना त्या आश्रित महिलांवाचपी काहीही माहिती देत नाही.

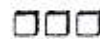
व्यथित महिलांसे वैद्यकीय सुविधा -

व्यथित महिलांसे वैद्यकीय सुविधा प्राप्त व्हावी यासाठी संरक्षण अधिकारी वैद्यकीय प्रमुखास विनंती करून महिलांसे वैद्यकीय सुविधा मिळवून देऊ शकतो. अशा प्रकारे शासनाने व्यथित महिलांसाठी राज्यगृहे, आधारगृहे, स्वाधारगृहे आणि अल्पमुदती निवासगृहे इत्यादी आश्रय गृहे म्हणून घोषित केली आहेत. राज्यातील सर्व जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी, प्रांत अधिकारी, तहसिलदार, गटविकास अधिकारी व विस्तार अधिकारी यांना तात्पुरत्या स्वरूपाचे संरक्षण अधिकारी म्हणून घोषित केले आहे. तसेच संबंधित जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकार्याकडे चौकशी करून फायद्या संबंधी आणि संरक्षण अधिकार्यासंबंधीची अधिक माहिती घेता येईल.

या कायद्यान्वये सर्व जिल्हा शल्य चिकित्सक, जिल्हा रुग्णालय, वैद्यकीय अधिकारी, जिल्हा स्त्री रुग्णालय, कुटोरे रुग्णालय, प्रादेशिक मनोरुग्णालय, ग्रामीण रुग्णालय यांना पीडित महिलांना वैद्यकीय मदत आणि तपासणीसाठी वैद्यकीय सेवा त्वरित उपलब्ध करून देण्याच्या सुचना देण्यात आलेल्या आहेत. या कायद्यांतर्गत राज्यात आतापर्यंत ८१०५ तक्रारीची नोंद झाली असून त्यापैकी २८४८ तक्रारी न्यायालयाने निकाली काढल्या आहेत. त्यामुळेच महिलांना कांठुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण देणारा कायदा म्हणून २००५ याकडे पाहिले जाते.

संदर्भ सूची -

१. लोकसभ - सप्टेंबर - २०११
२. कायद्याची मार्गदर्शक प्रतिपत्ती - पक्षराष्ट्र शासन
३. भारतीय न्याय साधनात्मक कल्याण प्रशासन - वैद्यकीय सुविधा प्रतिपत्ती - २००९
४. The protection of women from Domestic Violence Act- 2005



Ashti Taluka Shikshan Prasarak Mandal's
Arts, Commerce & Science College, Ashti, Dist. Beed
Accredited by NAAC B⁺⁺ Grade with 2.78 CGPA, ISO 9001:2015, Green Audited College

Organized by
**One Day Interdisciplinary
National Conference on
Recent Trends
in
Social Sciences and Commerce**

Tuesday, 27th February, 2018



Principal & Organizer

Dr. S.R. Nimbore

Convenors

Dr. B.S. Waghmare

Prof. R.E. Bharudkar

Published By
Harshwardhan Publication Pvt. Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed


Principal
Late. Sow. Sheshabel
Sitaram Mundhe Art's College
Gangakhed Dist. Parbhani

73	सार्क संघटना आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण	प्रा.डॉ. भुजंग विठ्ठलराव पाटील	257
74	महिला सबलीकरणात भारत सरकारचे योगदान	डॉ.रेखा रामनाथ बने	260
75	ग्रामराज्य, ग्रामसभा यांविषयीचा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा दृष्टीकोन	प्रा.तेजस्विता अविनाश रणश्रृंगारे	262
76	ग्रामराज्य, ग्रामसभा यांविषयीचा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा दृष्टीकोन	प्रा.किरण नामदेव गायकवाड	265
77	भारताचे सद्यःस्थिती मधील परराष्ट्र धोरण	डॉ. संजय गव्हाणे रासवे बालासाहेब मच्छिंद्र	267
78	महिला सबलीकरण घटनात्मक तरतुदी व कायदे	प्रा.एस.के.तांदळे	270
79	मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान	प्रा.डॉ. अर्जुन उबाळे	273
80	भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि संबंध	प्रा. गजानन हनवते	278
81	मानवी हक्काचे प्रकार, मानवी हक्क संकल्पना	प्रा. खेडकर व्ही.एल. डॉ. हजारे ए. पी.	281
82	महिला सबलीकरण	प्रा.उत्तम सोनवणे	285
83	भारतीय पंचायतराज व्यवस्था	प्रा. कमलाकर शरद इंगळे	289
84	भारताचे पूर्वकडील परराष्ट्र धोरण	प्रा. आर. ई. भारुडकर	292
85	महिला शिक्षण विषयक धोरण आणि महिला सबलीकरण	कु.ऋतुजा पांडूरंग बावचकर	296
86	आधुनिक भारतासमोरील प्रादेशिक आव्हान	आकाश शेषराव बांगर	299
87	भारतातील पंचायतराजचे बदलते स्वरूप	डॉ.संजय गव्हाणे जाधव श्रीराम दामला	303
88	महिला सबलीकरण : वास्तव आणि समस्ये	परतवाघ मोहन भानुदास	305
89	मानवी हक्क	महेश वसंत कुलकर्णी	309
90	भारतातील मानवी हक्क आणि वास्तव परिस्थिती	श्री.नरवाडे बालाजी मारोतराव	312
91	मानव अधिकाराची सामाजिक उपयोगिता	डॉ. बालासाहेब माणिकराव टकले	316
92	भारत व शेजारील राष्ट्रांचे संबंध	पवार विश्वनाथ हणमंतराव	319
93	India and China Relation and Balancing Strategy : An analysis	Mr. Nikam Rajaram Digambar	321
94	भारतीय राजकारणातील बदलते प्रवाह	राजरत्न शं. गवई Principal Late.Sow.Sheshab Sitaran Mundhe Art's Co Gangakhed Dist.Parbh	323
95	महिला सबलीकरण : धर्म व समान नागरी कायदा	सुनिल दामोदर भारोडकर	325
96	संयुक्त राष्ट्र संघटनेतील भारताची भूमिका	खंडेराव हरिभाऊ काळे	329
97	भारताचे परराष्ट्रीय धोरण	प्रा. डॉ. जे.टी. कांबळे	331

महिला सबलीकरणात भारत सरकारचे योगदान

डॉ.रेखा रामनाथ बने
राज्यशास्त्र विभाग
कै.सौ.शोषाबाई सिताराम
मुंदे महाविद्यालय, गंगाखेड.

प्रस्ताविक :

मानवी समाजात स्त्री पुरुषाचे स्थान बरोबरीचे अथवा समानतेचे असल्याचे दाखले अध्यात्मिक विचारात आढळतात. उदा. भारतीय आध्यात्मिक विचारात 'अधंनारी नटेश्वर' रूपात शंभो महादेवाला चित्रित करून महिलांचे स्थान अत्यंत महत्वाचे व अविभाज्य असल्याचे स्पष्ट केले असतांनाही प्राचीन काळापासून अगदी अलिकडच्या काळापर्यंत भारताच्या सांस्कृतिक व सामाजिक इतिहासाचा आढावा घेतला असता केवळ वैदिक कालखंड वगळता स्त्रीयांचे समाजातील स्थान दुय्यमच राहिल्याचे दिसते. महिला संयमी, समंजस असल्यामुळे प्रयत्नाची पराकष्टा करून कुटूंबला आधार देणारी असून तिच्या अंगी जिह्वा चिकाटी, काटकसर व प्रबळ आत्मविश्वास वगैरे गुण असूनही पुरुष प्रधान संस्कृतीने तीचे अस्तित्व केवळ " चुल आणि मल" यापुरतेच मर्यादित ठेवले होते. तीला स्वतःच्या ओळखीशिवाय कुमारावस्थेत वडिलावरून युवावस्थेत पतीवरून आणि वृद्धावस्थेत पुत्राच्या नावावरून ओळख देण्यात आली. अशा प्रकारे तीला अबला बनवून परावलंबित्वाचे जीवन जगण्यास भाग पाडले.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात म.फुले, डॉ. आंबेडकर, राजा राम मोहन रॉय व महर्षी कर्वे वगैरे समाजसुधारकांनी समाजातील महिलांचे महत्व व स्थान लक्षात घेऊन त्यांनी महिला विकासाच्या चळवळी उभारल्या आपल्या कार्यतुन त्यांचे सबलीकरण करण्याचा प्रयत्न केला स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर संविधानकारांनी भारतीय समाजातील एकूण लोकसंख्येपैकी अर्धी लोकसंख्या असणाऱ्या महिला वर्गाशिवाय समाजाची व देशाची प्रगतीची कल्पना करणे अशक्य आहे. स्वातंत्र्यानंतर निर्माण केलेले भारतीय संविधान महिलाविषयक केवळ समानतेला मान्यता देत नाही तर सामाजिक आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय लाभापासून वंचित राहणार नाही. तीला या सर्व बाबतीत प्राधान्यक्रम देवून विकासाची समान संधी मिळेल यासाठी सकारात्मक प्रयत्न व उपक्रम राबविण्याचे अश्वासन देते. महिला सबलीकरणाच्या दृष्टीने आवश्यक ते प्रयत्न करण्यासाठी कटिबद्ध असल्याचे स्पष्ट करते.

महिला सबलीकरणाचा अर्थ :

महिला सबलीकरण या शब्दाच शब्दकोषानुसार असलेला अर्थ स्त्रीयांना पुरुषाच्या बरोबरीने समान विकासाची संधी देणे होय. महिला सबलीकरणातील सबलीकरण म्हणजे तीची दुर्बलता नष्ट करण्याची प्रक्रिया होय. सबलीकरणाची जाणीव आज वैश्वीक बनली आहे. यात स्त्री-पुरुष समानतेचा स्वीकार करणे. स्त्रीयांना स्वत्वाची जाणीव निर्माण करून देण्याच्या प्रक्रियेला महिला सबलीकरण म्हणून संबोधले जाते.

महिला सबलीकरणात भारत सरकारचे योगदान :

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारत सरकारने देशातील अर्धी लोकसंख्या असलेल्या महिला वर्गाच्या विकासाशिवय संपूर्ण समाजाचा व पर्यायाने देशाचा विकास होणे आशक्य आहे हे जाणून भारतीय संविधानात सर्व नागरीकांना दर्जाची व संधीची समानता व तीची प्रतिष्ठा निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचे आश्वासन देणारी बंधुता स्पष्ट केली. त्यानुसार भारत सरकारने महिलांचे सबलीकरण घडवून आणण्याच्या दृष्टीने विविध ठोस धोरण व कार्यक्रम आखण्यास सुरुवात केले. या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून महिलांचे सामाजिक आर्थिक राजकीय व शैक्षणिक सबलीकरण करण्यावर भर दिला.

लोकशाही शासन व्यवस्थेत सत्तेचे विकेंद्रीकरण होणे अपेक्षित असते. त्यामुळे तीचे केंद्र, राज्य व स्थानिक स्तरावर विभाजन केले. या राजकीय सत्तेत महिलांना सहभाग मिळावा त्यांचे राजकीय सक्षमीकरण व्हावे या हेतूने सरकारने ७३ वी, ७४ वी, आणि ११० वी घटना दुरुस्ती करून महिलांना स्थानीक स्वराज्य संस्थांच्या राजकारणात ५०% आरक्षणाची संधी देवून महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण करण्यात आले. परिणामी आज संपूर्ण भारत भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या तीन स्तरावरील राजकारणात महिलांचा मोठया प्रमाणात सहभाग वाढल्याचे दिसते. याशिवाय त्यांना राज्य व केंद्रीय राजकारणात ही अशी संधी प्राप्त करून देण्याच्या दिशेन प्रयत्न सुरू आहेत.

महिला सक्षमीकरणाच्या अभावामुळे केवळ महिलावरच परिणाम होत नाही तर त्यांचा कुटूंब आणि एकूण समाजावरही परिणाम होतो. महिला विकासावरील प्रतिकूल परिणाम टाळून त्यांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी त्यांच्या हिताचे रक्षण

कायद्याद्वारे होण्यासाठी भारत सरकारने ३१ जानेवारी १९९२ रोजी महिला सबलीकरण करणारी सर्वोच्च राष्ट्रीय संस्था म्हणून “राष्ट्रीय महिला आयोगाची” स्थापना केली. याशिवाय महिला विकासाकरीता ध्येयधोरणे आखणे व त्याची कार्यवाही पूर्ण करता यावी म्हणून शासन स्तरावर भारत सरकारने महिला व बाल विकास मंत्रालयाची स्थापना केली.

महिलांचे आर्थिक सबलीकरण करण्याच्या हेतूने वार्षिक अंदाजपत्रकात महिला विकासाविषयी मोठ्या प्रमाणात आर्थिक तरतुद करून जेन्डर बजेट पध्दती स्वीकारली. याशिवाय महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे सक्षमीकरण होण्यासाठी त्यांना अर्थसहाय देण्याचे धोरण राबविलेले आहे. स्वातंत्र्यानंतर विकासासाठी स्वीकारलेल्या विविध पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून महिलांच्या कल्याणावर भर देण्यात आला या योजना काळात महिलांचे शिक्षण, अरोग्य आणि रोजगार संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी या तीन घटकावर आधारित योजनेत प्रमुख स्थान देऊन महिलांचे अरोग्य व शिक्षण यातील प्रमाण वाढविण्याचा प्रयत्न केला. या अनुषंगाने रोजगार आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांना सहाय्य करण्यासाठी [STEP] RGSEAG या सारखे कार्यक्रम सुरू केले. याशिवाय मुलींना पहिली ते १२ वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत केले. त्याचबरोबर सरकारने मुलींना प्रवासाची सोय व्हावी म्हणून मोफत एस.टी. प्रवासाची पास योजना सुरू करून मुलींचे शैक्षणिक सबलीकरण करण्याचा प्रयत्न केला.

महिलांचे सामाजिक सबलीकरण होण्यासाठी सरकारने शासन स्तरावर अनेक कार्यक्रम हाती घेतली. महात्मा फुले यांच्या मतानुसार व्यक्तीची सर्व बाजूंनी अधोगती होण्याचे मुळ कारण शिक्षण आहे तेंव्हा महिलांना शिक्षणाची संधी मिळाली की त्या नोकरी व्यवसाय काबीज करतील यातून अर्धाजन होईल. या सर्वांमुळे त्यांचे समाजातील स्थान अथवा दर्जा उंचावण्यास आपोआप मदत होईल. त्या अनुषंगाने भारत सरकारने महिलांसाठी विविध खात्यात महिलांकरीता नोकरीत आरक्षण देवून त्यांचे सामाजिक सबलीकरण करण्याची भूमिका घेतली.

एकूणच भारत सरकारच्या विविध तरतुदीत्मक उपाययोजनांमुळे महिला सबलीकरणाच्या प्रक्रियेला गती मिळाली. सरकारच्या सबलीकरणाविषयीच्या सकारात्मक भूमिकेमुळेच आज राजकीय सत्तेत महिलांना मोठ्या प्रमाणावर सहभागाची संधी मिळाली. सामाजिक क्षेत्रात प्रतिष्ठेची वगणूक मिळण्यास मदत झाली. आर्थिक सक्षमीकरणात सरकारच्या सर्व समावेशक धोरण व कृतीमुळे महिला पुरुषांच्या बरोबरीने जीवन जगत असल्याचे स्पष्ट होत आहे.

संदर्भ सुची :

१. देशमुख अल्का, गोरे संजय (२०१०), तुलनात्मक शासन आणि राजकारण, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
२. देवळाणकर शैलेंद्र (२००५), समकालीन जागतिक राजकारण-प्रमुख प्रश्न, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
३. लिमेय अनुसया (१९९७), स्त्रीयांचे समाजातील स्थान व भूमिका, समाजवादी महिला सभा, पूणे.
४. महिला सबलीकरण, योजना, जून २०१२.
५. सिंह निशांत (२००७), समाज राजनीति और महिलाएँ (दशा और दिशा), राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली.
६. किरण जी. देसले-स्पर्धा परिक्षा अर्थशास्त्र-२, २०१३.
७. संपादक-देवरे पी.डी., विचारमंथन Volume-१-जाने-२०१४.

VOL. 41, ISSUE 2, FEBRUARY 2015

UGC Approved Journal No. (59715)

Impact Factor: 4.197 (IBIF)

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES (CHCS)

A BI-MONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

(BOOK 2)

Special Issue on
Recent Advances in Languages, Literature and Social Sciences

Guest Editors

Dr. Vinod B. Khedkar
Dr. Amaram B. Tekale


Principal
Late. Sew. Sheshabal
Sitaram Mundhe Art's College
Gangakhed Dist. Parbhani

MGEW SOCIETY'S
CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES
KAIYAN (MAHARASHTRA)

Contact: +91 9730721393 +91 8329000732 chcskaiyan@gmail.com

अनुसंधान...

1. डॉ. प्रभा जय रावें सांख्यिक शास्त्र : उदय आणि निमित्त	विद्याजी पांडे	05
2. महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सती प्रथाविरोध	प्रा.शरदरावकावळकर मंडानरा शेंतान	
3. नवोदयस्ये सार्वभौम तत्वज्ञान आणि लोकसाह्य	प्रा.डॉ.स्वाती डोंडाडील	07
4. महिला और राजकारण	इशिका रामनरयण	10 ✓
5. सामाजिक समस्ये : समाज कल्याण व परिवर्तनस्ये एक संचयन	प्रा. कृ. सुविता तु. रावळ	12
6. आधुनिकीकरणस्ये संचयन कुटुंबस्ये अध्ययन	प्रा. नमनाथ बंकाट वडे	15
7. विश्वी संघर्ष सक्ष बाबत एक अध्ययन	डॉ. संकेत तु. काळ	20
8. महात्मास्ये मानवशास्त्रस्ये ओलख	डॉ. राधनाडेक डोंके	25
9. उपभोगस्ये सार्वभौम तत्वज्ञान सैद्धांतिक दृष्टिकोन	डॉ.उमाकांत गायकवाड	30
10. जातीय संघर्ष संचयन व आधुनिक तंत्रज्ञान - ...	प्रा. एन. एम. गेवळ	33
11. सार्क उल्हाती, परिपूर्ण व आख्यान	डॉ. विनायक डों, जाकुबसाई	34
12. मॉडर्न समाजाची लोककला आणि संगीत	प्रा. रणदिने टी. वाघ	39
13. महात्मास्ये संचयन वदलते स्वतंत्र	प्रा. लक्ष्मण सुरेशराव बंडगर	42
14. महात्मा डॉ. गुलाम रसूल (परमणी) ...	चारुदत्त गोविंद आकळे	
15. महात्मास्ये संचयन जनजातिके प्रचलित नृत्य प्रकार	डॉ. अनसु धाते	46
16. संविधानवाद : संकल्पना आणि तत्त्व	संचयन दिग्वि. मांगडीकर	51
17. स्वतंत्र भारत विशाल: संरचनात्मक विश्लेषण	डॉ. नारायणराव चौ	55
18. महात्मा गांधींचे शैक्षणिक दिग्दर्शक	प्रा. डॉ. राधु वनारसे	
19. भारतीय प्रशासन: नागरी विकासाच्या दिशेने	डॉ. लक्ष्मण हरिभाऊ कांबळे	57
20. ब्रॉडवॉर्क शैक्षणिकता : एक अभ्यास	प्रा. प्रवीण वडवान	61
21. ग्रामीण विकासात मनरेगाचे योगदान - एक सनातनशास्त्रीय अभ्यास	सौ.अनिता प्रमताज चौके	62
22. योगाची उत्पत्ती आणि ऐतिहासिक विकास	डॉ. अक्षय डी.एन.	67
23. मुगलकालीन धार्मिक धोरण : एक अन्वय	प्रा. उमेश रामचंद्र साईगावकर	70
24. महिला सक्षमीकरण आणि कुषीक्षेत्र	डॉ. वसुधा एम. तंगलवाड	74
25. राजर्षी शाहू महाराजांचे 'स्त्री विषयक' काण्डांचा समाजिक अन्वय	प्रा.डॉ.ए.डी.टेकळे	77
26. लोकसंगीत आणि आर्थिक विकासात	डॉ.संचयन बाबुराव बाकळे	79
27. भारतीय संगीतशास्त्र परंपरा, नव्या संकल्पना व त्यांचा आस्वाद	डॉ. अश्रु जावडे	82
28. भारतीय महात्मास्ये संचयन दृष्टिकोन ...	प्रा. डॉ. सुरेश वि. धनवडे	85
29. डॉ. महात्मास्ये संचयन आणि युद्ध धर्म	डॉ. विवेकानंद एल.एन.	88
30. लोकसंगीत और मानव जीवन	डॉ. सुजाता व्यास	90
31. खुल्या काळातील केंद्रांचा पुनर्वसनात्मक अन्वय	प्रा. सुधेकर डों.पों.	94
32. भारतीय संगीत वर विज्ञान का योगदान	प्रा. पाटील बंदा साईराव	96
33. भारतीय समाजाच्या प्रचार-प्रसारस्ये संचयन माध्यम : वाचकरी संगीत	डॉ. अनिता तु. भोपत (केंतकर)	99
34. क्रांतीस्ये संचयन एवम जनजाती	प्रा. शिवाय डों. लोडकर	103
35. ई-प्रशासन व ई-शासन प्रकर	प्रा.डॉ. संदिपान नाडे	108
36. भारतीय तत्वज्ञानात योगशास्त्रस्ये महत्त्व	प्रा. विजय रमणाकृष्ण आळशी	109
37. आजाद हिंद सैन्य में डॉ.लक्ष्मी लक्ष्मण का योगदान	प्रा.विनायक दिगांबर कांबळे	112
38. लोकप्रशासन का परिचय	प्रा. वितेश भारत निकते	113
39. महिला सार्वजनिकता : के परिप्रेक्ष्य में महिलाओं की स्थिति	प्रा. डॉ. सुजातास्ये संचयन ना.	115
40. महिला सार्वजनिकतास्ये शासनाच्या योजना व कार्यस्येची भूमिका ...	डॉ. विवेकानंद ल. वडवान	117
41. महिलांच्या आत्मशासन समाजशास्त्रस्ये अभ्यास	प्रा.डॉ. पी.पी. मुंडे	120
42. पंडीत जामिनीचा विकास व व्यवस्थापन एक भौगोलिक अभ्यास	प्रा.डॉ.पुरुषोत्तम भ. मनगटे	122

Principal
 Late. Sow. Sheshabal
 Sitaram Mundhe Art's College
 Gangakhed Dist. arbhani

UGC Sponsored National Conference

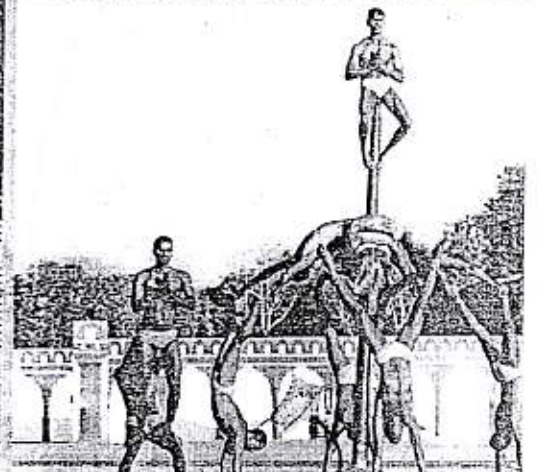
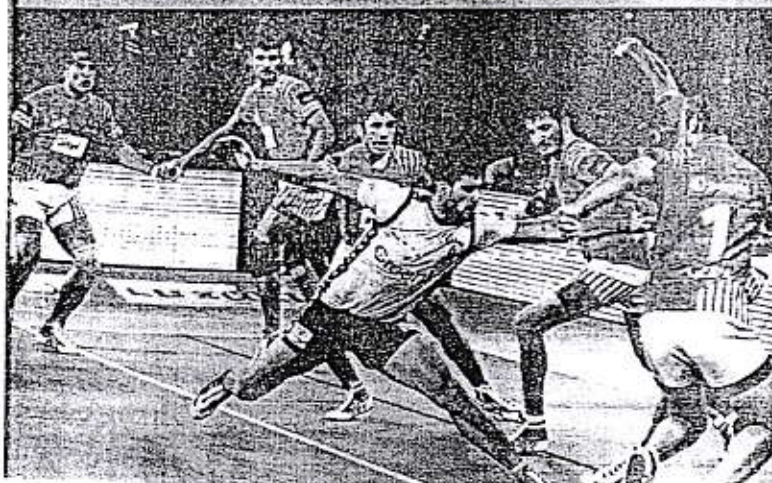
Current Trends in Physical Education & Yoga
(CTPEY-2018)

ON
16 February, 2018



ISBN -978-81-9232487-7-3

Edited by:
Dr. R. B. Kadam
Dr. B. L. Ghayal



Current Trends in Physical Education & Yoga (CTPEY-2018)

(1) ISBN 978-81-9232487-7-3
Principal
Sitarum Mundhe Art's College
Gangakhed Dist. Parbhani

44	Social Harmony And Sports - Dattatraya Mahadeo Birajdar	158
45	Physical Education And Yoga - Dr. Deelip M. Kale	160
46	Depression Level Among Athlete And Non-Athlete Students: A Comparative Study -Aijaz Ahmad Shah, Dr. Juzar Singh Siledar	162
47	Mental Health - Mohd. Altaf Bhat, Dr. Jadhav Balaji, Ridhwan ul Ramzan Scholar	165
48	Role Of Yoga For Stress Management - Dr.Baliram D. Lad, Mr.Mahesh S. Kakde	168
49	Yoga And Stress - Dr. Mane B W	171
50	Yoga In Physical Education- Dr. Nirajkumar N. Uplanchwar	174
51	Sports With Time Management - Dr.Abhijit S. More, Dr. D. D. Bachewar	176
52	Role Of Yoga At College & University Level, The Facts Dr Nagnath Gajmal, Dr Jyotiram Chavan	180
53	Need And Importance Of Yoga During Adolescence Age - Dr. Kunturwar V. S.	182
54	Effect Of Surya-Namaskara Exercise On Body Health Fitness And Wellness - Dr. Dhondge S. R.	184
55	Approaches Towards Surya Namaskara - Ancient And Scientific Path Way In Human Life - Mr. Hemant T. Shinde, Dr. U. L. Sahu	189
56	Yoga & Stress Management - Dr. Lokare Gurudas Adinath	193
57	Techniques And Benefits Of Surya Namaskar - Dr. Anurag Sachan, Mrs. Geeta, Dr. Suresh Kumar Malik	195
58	आरोग्य संवर्धनात योगाची भूमिका : एक चिकित्सक अध्ययन- प्रा.किरण किशनराव येरावार	198
59	आरोग्यदायी जीवनाचे प्रभावी घटक- डॉ. जुझारसिंघ निर्मलसिंघ सिलेदार	204
60	समाज के स्वास्थ्य में योग की भूमिका- Dr. Phad L.H.	207
61	शरीर धारणेवर परिणाम करणारे घटक-डॉ. जायभाये नारायण निवृत्ती, डॉ. केंद्रे तातेराव एकनाथ	210
62	योगाचे महत्व-श्री मोस्ताटे रघुनाथ भिमराव	212
63	योगा निरोगी जीवनाची गुरुकिल्ली-प्रा.मुंडे दत्ता रामकिशन	215
64	शारीरिक शिक्षणाचे महत्व-प्रा.डॉ.देवकते उत्तम शेषराव, प्रा. डॉ. देवकते एस.पी.	217
65	शारीरिक शिक्षण व्यायाम आणि योग.-प्रा.डॉ.जाधव धरमरसिंग गेमसिंग	220
66	योग अभ्यास आणि ताण तणावाचे व्यवस्थापन-डॉ. डुमनर विठ्ठल हुलाप्पा	222
67	खेळाडू आणि मानसिक ताण- डॉ. सिंकदर देसाई, वाघमारे मिलिंद विश्वनाथ	225
68	खेळात पत्रकारितेची भूमिका-प्रा.वाकनकर गोविंद बन्सीधरराव	227
69	व्यक्तीच्या मानसिक आरोग्याचा संशोधनात्मक अभ्यास -प्रा.डॉ. वाघमारे खुशाल पांडुरंग	231
70	शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक आरोग्याचे घटक-डॉ. एकंबेकर संजीव केशवराव	235
71	क्रीडाक्षेत्राच्या विकासामध्ये प्रसारमाध्यमाची भूमिका-प्रा.जोधळे एस.एम.	240

Principal
Late. Sow. Sheshabai
Sitaram Mundhe Art's College
Gangakhed Dist. Parbhani

समाज के स्वास्थ्य में योग की भूमिका

Dr. Phad L. H.
Director of Phy. Edu.
S.S.M. College, Gangakhed.
Dist. Parbhani. (Maharashtra)

प्रस्तावना :

योग, आत्मविकास का सबसे प्राचीन विज्ञान है। यह मानसिक, शारीरिक व आध्यात्मिक नियंत्रण है। भारत में हजारों वर्ष पहले विकसित हुए योग शब्द का अर्थ है अपनी आत्मा को ब्रम्हाण्डीय आत्मा में लीन कर देना। कुछ विशेष आसन, प्राणायाम जैसे श्वास, व्यायाम व ध्यान आदि के माध्यम से इसे पाया जा सकता है। योग का पालन करने वाले योगियों के बारे में कई कथाएं कही जाती हैं। ये योगी अद्भूत शक्तियों के स्वामी थे। योगी कहलाने वाले इन व्यक्तियों के पास मन व शरीर को अनुशासित करने की शक्ति थी।

योग का अर्थ :

योग शब्द की उत्पत्ति संस्कृत भाषा के 'युज्' शब्द से हुई है। जिसका अर्थ है जुड़ जाना, जोड़ना, मिलाना, एक होना, शरीर और आत्मा की समग्र शक्तियों को परमात्मा से संयोजित करना योग है।

हठयोग व राजयोग :

योग के दो महत्वपूर्ण भाग हैं हठयोग (शारीरिक अभ्यास) तथा राजयोग (मानसिक अभ्यास)। पाश्चात्य जगत में इन दोनों की मदद से स्वस्थ व लचीला शरीर, आत्म नियंत्रण व भीतरी शांति पाने का प्रयास किया जाता है।

हठयोग में शरीर के लिए व्यायाम है। इसमें आसन, प्राणायाम (श्वास व्यायाम) विश्रान व शुद्धिकरण की तकनीक शामिल है। हठयोग की अनेक शैलियाँ हैं लेकिन सभी आसन, मुद्राओं व श्वास व्यायामों पर बल देते हैं।

राजयोग :

राजयोग भी हठयोग की तरह एक व्यवहारिक अभ्यास है। यह स्नायु तंत्र के निरीक्षण-परीक्षण के बाद उसे काबू रखता है। यह एक पुरानी तकनीक है। जिसकी अनेक शाखाएं हैं। पंतजलि के योग सूत्र में योग के आठ अंग बताए गए हैं।

1. यम:- नैतिक व स्वास्थ्यवर्धक दिशा निर्देश।
2. नियम:- निरीक्षण जो शुद्धता व संतुष्टि जैसी सकारात्मक विशेषताओं को उत्साहित करते हैं।
3. आसन:- शारीरिक मुद्राएं व एकाग्रता बढ़ाने वाले व्यायाम।
4. प्राणायाम:- श्वास व्यायाम, श्वास पर नियंत्रण।
5. प्रत्याहार:- इंद्रियों पर काबू पाना व उनसे उपर उठना। मन बाह्य वस्तुओं से विमुख हो जाता है। यह ध्यान की अंतिम अवस्था है।
6. धारणा:- किसी वस्तु या विचार पर ध्यान एकाग्र करना।
7. ध्यान:- ध्यान लगाना।
8. समाधि:- महाचेतना की अवस्था। आत्मा परमात्मा में लीन हो जाती है।

योग में समाधि तक पहुँचना ही अंतिम लक्ष्य होता है। इसी अवस्था में शान्ति व प्रसन्नता पाई जा सकती है। राजयोग तकनीक के बल पर आप शरीर के अनैच्छिक अर्थों पर भी काबू पा सकेंगे। ध्यान के दौरान किसी प्रयास के बिना ध्यान केंद्रित कर पाता है। यह प्रशिक्षण की एक प्रक्रिया है।

हठयोग :

आसन वे शारीरिक मुद्राएं हैं जिन्हें बिना बल प्रयोग के आराम से किया जाना चाहिए। इन्हें नियमित रूप से एक-एक करके सिखना चाहिए। मुद्राएं निष्क्रिया ध्यान द्वारा अपने आप में नियन्त्रण सीखने में मदद करता है। आसन में खिचाव से हमारा ध्यान केंद्रित होता है। इनसे हम किसी अंग विशेष पर भी ध्यान केंद्रित कर सकते हैं।

आसनों की मदद से मांसपेशियों को उचित दशा में रखा जा सकता है। इनके प्रभाव प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष हो सकते हैं।

आसन का अंगों की गतिविध पर काफी जटिल प्रभाव पड़ता है। मिसाल के तौर पर विपरित मुद्रा में रक्त संचार व अंग को सीधा रखने के लिए गुरुत्वाकर्षण बल का प्रयोग किया जाता है। अंगों के कार्य व गतिविधियां आसन अनेक तरीके से प्रभावित होता है।

- शरीर के खाली स्थानों में दबाव बढ़ता है।
- रक्त संचार बढ़ता है।
- पाचन तंत्र सुचारु रूप से काम करता है।
- रक्त धमनियों में रक्त का दबाव बढ़ता है।

प्राणायाम :

सांस, शरीर के कर्म के साथ खास रूप से जुड़ी है। इसी तथ्य के प्रभाव से योगी ऐसी गतिविधियों पर भी काबू पा लेते हैं जो अनैच्छिक होती हैं। संकल्प शक्ति व श्वास नियंत्रण के नियमित अभ्यास से योगी काफी क्षमतावान हो जाता है।

शरीर पर काबू पाने का सरल उपाय यही है कि आप सांस पर काबू पाना सीखें। योग श्वास व्यायाम का अंतिम लक्ष्य यही है कि आप स्नायु तंत्र को प्रभावित करते हुए मानसिक अवस्था को नियमित कर सकें। इन तकनीकों से एकाग्रता व ध्यान शक्ति बढ़ती है।

भावनाओं का सांस से गहरा संबंध है। कहते भी हैं कि यदि सांस स्थिर हो तो मन भी स्थिर हो जाता है। हम सांस की मदद से पूरे स्नायु तंत्र को शांत कर सकते हैं।

सांस के अनियमित व अस्थिर होते ही मानसिक अवस्था भी अनियमित व अस्थिर हो जाती है।

आपके सांस लेने का सीधा असर मानसिक व शारीरिक अवस्था पर पड़ता है। अगर आप गहरी सांस लेने के बाद मन ही मन गिनते हुए धीरे से सांस छोड़े तो पूरे शरीर को आराम मिल जायेगा। अनियमित रूप से तेज-तेज सांस लेने पर आपको बेचेनी महसूस होगी। कई बार किसी सदमे या हैरानी की वजह से भी आपकी सांस तेज चलने लगती है और तनाव पैदा होता है।

सांस की डोर ही पतंग पर काबू रखती है। योग नियमों के अनुसार सांस ही जीवन है। पतंग मन है और सांस उसकी डोर है जैसे डोर पतंग को उड़ाती है। उसी तरह सांस मन पर काबू रखती है। अगर सांस धीमी व शांत होगी तो मन भी शांत रहेगा।

इसी एकाग्रता व सांस व्यायामों के बल पर योगी ऐसे-ऐसे काम कर जाते हैं। जो हमें मुश्किल जान पड़ते हैं। योग श्वास में पूरा श्वसन तंत्र शामिल है। यह सामान्य सांस से अलग है क्योंकि इस दौरान फेफड़े पूरी तरह वायु से भर जाते हैं। योग श्वसन में तीन तरह की सांस होती है। निचली, मध्य व उपरी सांस, हर तरह की सांस का अपना महत्व है तथा यह मानसिक अवस्था पर विशेष प्रभाव डालती है। योग श्वास के चार पहलू हैं।

- १) सांस भीतर लेना।
- २) सांस रोकना।
- ३) सांस छोटना।
- ४) सांस छोड़ने के बाद सांस रोकना।

योग के लाभ :

कई उद्देश्यों के लिए योगासन व प्राणायाम का इस्तेमाल कर सकते हैं।

- एक स्वस्थ जीवनशैली के लिए।
- बड़े प्रशिक्षण व थकान के बाद सुधार प्रक्रिया में तेजी के लिए।

इकतरफा प्रशिक्षण से मांसपेशियों से होने वाला असंतुलन मिटाने के लिए।

- शरीर की लोच बढ़ाने के लिए।
- मांसपेशियों को ताकतवर बनाने के लिए।
- मन को शांत व प्रसन्न रखने के लिए।
- एकाग्रता में सुधार के लिए।
- ध्यान द्वारा रूनायू-तंत्र पर काबू पाने के लिए।

एक सामान्य योग दिनचर्या:

- ऐसे आसनों से सुरुआत करे जो शरीर के जोड़ों में खिंचाव पैदा करके उन्हें आराम और मजबूती दे सके।
- खड़ी लेटी या बैठी मुद्रा में रीढ़ की ही से जुड़े व्यायाम भी करने चाहिए।
- बाजू कंधो व हाथों से जुड़ा एक आसन ऐसा भी होना चाहिए जिसे आप उलट कर दोहरा सके। साथ ही पेट के खाली हिस्से से जुड़ा एक आसन भी शामिल करें।
- शरीर पर पुरा प्रभाव डालने के लिए स्वयं तैयार किए गए आत्म सुझावों व मानसिक आकृतियों का पालन करना चाहिए।

ओम शब्द का उच्चारण:

- इन मौखिक वाक्यों से आसन का बायोलोजिकल असर बढ़ता है। शरीर व मांसपेशियों को भी आराम मिलता है।
- मन ही मन ओम शब्द का उच्चारण धीरे-धीरे दोहराते रहे। हर वाक्य के बाद थोड़ा ठरहें, फिर वाक्य को कई बार दोहराएं।
- योगासन ८०% मानसिक तथा २०% शारीरिक होते हैं। योगासन का अभ्यास भी किसी ध्यान से कम नहीं है।

- इन आसनों के बाद मन व शरीर ध्यान व सांस जुड़े व्यायामों के लिए तैयार हो जाते हैं जिससे मन पूरी तरह काबू में आ जाता है।
- हर योग कार्यक्रम के बाद शरीर को शिथिल अवश्य करें।
- प्रायः सरल आसनों से ही दिनचर्या आरम्भ करे।
- सुबह के समय ऐसे आसन करे जिनमें जोड़ों के लचीलेपन पर ज्यादा ध्यान न गि गया हो। शाम के सनद शरीर के वार्म-अप व थकान की वजह से ऐसे आसन करे जिनमें शरीर की लोच पर ध्यान दिया गया हो।
- अगर आगे की ओर झुकने वाले आसन कर रहे हो तो पीछे की ओर झुकने वाले आसन भी अवश्य करे।
- सांस लेने का सही तरीका यही है कि जब आप सांस छोड़े तो आपके शरीर का अगला हिस्सा और पेट सिकुड़े। और सांस ले तो पिछला हिस्सा सिकुड़े। इसी तरह नियमित रूप से सांस ले।
- खाने के एक-डेढ़ घंटे तक योगासन न करे।
- करे योग रहे निरोग

संदर्भ :-

- १) डॉ. विक्रम सिंह (२००१) स्वास्थ्य एवं शारीरिक शिक्षा, प्रकाशक युनिवर्सिटी पब्लिकेशन, नई दिल्ली।
- २) डॉ. मकरंद मधुकर गोरे (२००४) शरीर विज्ञान और योगाभ्यास-प्रकाशन कोथन प्रकाशन लोनावला (महाराष्ट्र)
- ३) डॉ. विक्रम सिंह (२००९) खेल मनोविज्ञान।
- ४) डॉ. भारद्वाजके एस.वाय.-शरीर स्वास्थ्य आणि योग।
- ५) डॉ. सत्यपाल गोवर-योगासन एवं साधना।
- ६) एलडर कोगलर- खिलाड़ियों के लिए योग।
- ७) श्री डोलनदास अग्रवाल-ध्यानयोग तथा प्रकृति।